

РОЗДІЛ XI. ФОНЕТИКА І ФОНОЛОГІЯ

Євген Пилипенко

ББК 81.411.1-5 + 81.411.1-3

УДК 811.161.2'28 + 811.161.2'373

ВІДОБРАЖЕННЯ СИСТЕМИ КОНСОНАНТИЗМУ СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКОГО ДІАЛЕКТУ У РАННІХ ПОВІСТЯХ ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

На основі описового й порівняльного методів, аналізу лінгвальної інформації та лінгвогеографічних даних у статті простежено особливості відображення системи консонантизму носіїв середньонаддніпрянських говірок у мові рукописів ранніх повістей Івана Нечуя-Левицького "Чорні хмари" та "Причепи".

Ключові слова: фонема, звук, приголосний звук, система консонантизму, діалект, ідіолект.

Вивчення мовних особистостей письменників, які стояли у витоків формування сучасної української літературної мови, є однією з центральних проблем на сучасному етапі розвитку українського мовознавства. Це зумовлює актуальність дослідження мовотворчості видатного письменника, громадського діяча І. Нечуя-Левицького, важливою передумовою чого є встановлення співвідношення мови прозових творів митця слова з його питомим мовним повсякденням – середньонаддніпрянськими і вужче – рідними стеблівськими й сусідніми говірками.

Потреба докладного дослідження особливостей формування й функціонування ідіолекту письменника зумовлена також відсутністю достатньої наукової бази, присвяченої саме цій проблематиці. Творчість І. Нечуя-Левицького багатосторонньо вивчається науковцями й аналізується критиками, починаючи з другої половини XIX століття. Однак наявні дослідження переважно присвячені літературознавчим аспектам його художнього доробку, з'ясуванню його ролі у мовній дискусії кінця XIX - початку XX століть та у суспільно-політичному житті країни (О. Білецький, С. Браславський, В. Власенко, Р. Іванченко, Н. Крутікова, Р. Міщук, І. Приходько, М. Чернописький та інші). У науковому доробку, присвяченому ідіолекту І. Нечуя-Левицького, варто відзначити розвідки М. Богдан, Л. Мацько, Г. Іжакевич, яка, зокрема, у праці "Мова творів І. Нечуя-Левицького", що увійшла до курсу історії української літературної мови, робить спробу узагальнити особливості індивідуального функціонування мови митця слова [Іжакевич 1958]. Про відображення рис середньонаддніпрянського говору у мові творів І. Нечуя-Левицького йдеться у статті І. Матвіяса, надрукованої на сторінках журналу "Українська мова" [Матвіяс 2007].

Завдання дослідження — на основі аналізу мови рукописів ранніх творів І. Нечуя-Левицького ("Чорні хмари", "Причепи"), опрацювання записів мовлення корінних жителів батьківщини митця — селища Стеблів, зроблених у 2007-му році, лексикографічних матеріалів, поданих у "Атласі української мови", і досліджень з історії української мови та діалектології визначити особливості впливу на формування мовотворчості письменника системи консонантизму середньонаддніпрянського діалекту.

Відсутність епентичного [л] у позиції після губного перед *ʎ. Відзначаємо відсутність у творах митця слова епентичного [л] у позиції перед *ʎ. У І. Нечуя-Левицького читаємо: "За **здоров'я** наших непроханих **благодетелів!**" (Причепи 1868: арк. 8); "За **здоров'я** моїх... **школярів**" (Причепи 1868: арк. 12). Поява епентичного [л] фіксується діалектологами у лексемах "жаблячий", "черепляний", "здоров'я", "деревляний" та деяких інших. Ареали їх поширення зустрічаються переважно на західному порубіжжі середньонаддніпрянського діалекту. Чималий обшир охоплює частину населених пунктів у долинах річок Синюха, Гірський Тікич, пониззі Гнилого Тікича [Мартинова 2003: к. 29].

Не подибуємо у творах І. Нечуя-Левицького й випадків нейтралізації **протиставлення фонем [в] : [м]**. У рукописах митця слова чітко простежуємо характерну для більшості говірок Середньої Наддніпряниці сполуку [вн] у лексемах "рівний", "рівно": "Світле, повне її лице... стало в **рівні** з блідим, жовтим лицем її сусіда" (Причепи 1868: арк. 13); "О. Мойсей убрався в нову рясу з... матерії, котра стояла дубом... спадаючи **рівними**... хвалдами..." (Причепи 1868: арк. 24); "**Рівне** стукання маятника... тепло в хаті, тишина навкруги..." (Причепи 1868: арк. 48). Г. Мартинова виокремлює поодинокі випадки нейтралізації похідного з давнього *v нескладотворчого [ў] перед назальним [н]. Зустрічається це явище в окремих мікроарелах середньонаддніпрянського говору, переважно у західній його частині, на порубіжжі із східноподільськими говірками, а також у центральній зоні [Мартинова 2003: 205].

[мій] перед рефlekсами давнього *к. Формування ідіолекту І. Нечуя-Левицького відбувалося і в оточенні ще одного характерного для середньонаддніпрянських говірок явища паралельного вживання сполук [мій] та [мн'] перед рефlekсами давнього *к. Для творчості І. Нечуя-Левицького притаманне функціонування першої форми: "З широкого, **м'якого**... лоба лилися краплі поту" (Причепи 1868: арк. 15); "...и не так про его, як про его **сімью**" (Причепи 1868: арк. 47). Хоча можна стверджувати, що письменник був знайомий і з формою [мн'], однак, вважаючи її діалектною, уникав на письмі. На це, зокрема, вказують записи мовлення жителів

Стеблева і навколишніх населених пунктів, які чітко фіксують локалізоване вживання паралельних форм [мй] та [мн'] у стеблівській говірці з переважанням форми [мй] у сусідніх населених пунктах (Киданівка (Богуславський район), Моринці, Виграїв. Кірове, Гарбузин, Заріччя, Селище (Корсунь-Шевченківський) [Мартінова 2003: к. 29].

Звукосполука [мн'] зустрічається у майже всіх говорах української мови. Згідно з даними АУМ, поява епентичного [н'] після губного [м] перед похідними з давнього *к характерна переважно для південно-західного наріччя та суміжних з ним перехідних говірок. У північних діалектах більш поширена сполука [мй]. Натомість у південно-східних можливе їх паралельне вживання (АУМ 1: к. 91; АУМ 2: к. 76). На поширення сполук [мн'] та [мй] в середньонаддніпрянських говірках вказує чимало дослідників: В. Брахнов [Брахнов 1954: 75], В. Ващенко [Ващенко 1957: 57-59], А. Могила [Могила 1958: 169]. Г. Мартінова у докладному дослідженні попередників. Науковець у межах середньонаддніпрянського ареалу засвідчує два типи говірок. Перший (тип А) представлений звукосполученнями [мй]; [мн'] або взагалі відсутня, або зустрічається рідко. Говіркам другого типу (типу Б) притаманне паралельне вживання форм [мй] та [мн']. На думку дослідниці, звукосполука [мн'] у цих говірках є первинною. Поява ж паралельної сполуки [мй] стала наслідком впливу літературної мови [Мартінова 2003: 199-200]. Тип Б характерний для більшості ареалів середньонаддніпрянського мовного масиву та суміжних говірок. Тип А територіально охоплює південну Київщину, південно-західні й придніпровські райони Черкаської області, окремі говірки Полтавщини [Мартінова 2003: к. 29].

[хв], [п] на місці приголосного [ф]. Фіксується, хоча й непослідовно, у ранніх рукописах І. Нечуя-Левицького вживання літери ф, що підтверджує функціонування в ідіолекті письменника звука [ф] паралельно з характерними для середньонаддніпрянського діалектного типу звукосполученнями [хв], [хв']. Використовує літеру ф митець слова як у запозиченнях, так і у лексемах, що укоренилися в давньоруську добу: "Як и наші матері, що и досі не вміють говорити по **французький**" (Чорні хмари 1871: арк. 65); "Дашкович довго дивився на стелю, на стіну, заставляю **шафами** с книжками..." (Чорні хмари 1871: арк. 65); "А ваше здоров'я! Спитав о. **Федор**" (Причепка 1868: арк. 16); "...в двір влетів старий здоровий **фаєтон**..." (Причепка 1868: арк. 24). Буквосполуку хв на позначення звукосполучення [хв] зустрічаємо у письменника у лексемах "хварьба", "охвицер", "хварба", деяких інших: "И повозка була повнісінька гостей — ...навіть **охвицерів** и німців кільки з сахарної **хварьки**" (Причепка 1868: арк. 25), "...віконниці помалёвані зеленою **хварьбою**..." (Причепка 1868: арк. 51). Фіксуємо й вживання на місці [ф] приголосного [п]: "Ясь сів проти старої **граніні**... Стара **граніня** опанувала над ним и одвернула его ввагу..." (Причепка 1868: арк. 43).

Як зауважує Ю. Шевельов, звук [ф] є запозиченим українською мовою. Потрапив він як давній звук *f разом із іншомовними словами на початковій стадії формування української мовної окремішності у межах праслов'янського континууму [Шевельов 2002: 803-804]. За дослідженнями діалектологів, звук [ф] успадкувався носіями українських діалектів по-різному. Так, у межах говірок Середньої Наддніпрянщини він витіснився звуком [х] та звукосполученнями [хв], [хв']. Виступають вони на початку й у середині слів, у тому числі й перед лабіалізованими [Мартінова 2003: 206]. Підтверджують це й картографічні дані АУМ (АУМ 1: к. 97-101), де основний ареал середньонаддніпрянського мовного типу представлений функціонуванням звукосполучення [хв] як варіанта [ф]. Як вказує С. Бевзенко, відчутно ширше фонема [ф] представлена у більшості південно-західних діалектів, де вона виступає не лише в словах іншомовного походження, а й нерідко заступає собою звукосполуку [хв], а іноді й фонему [х] [Бевзенко 1980: 64-65].

Водночас варто зауважити на вживанні звука [ф] у с. Стеблів та сусідніх ареалах середньонаддніпрянської діалектної спільноти. Це вказує на можливе фіксування в процесі формування ідіолекту І. Нечуя-Левицького звукового варіанта [ф] саме на діалектній основі, а не на впливах церковно-освітньої практики. Так, паралельно з лексемами "хвіст", "хворост", "хвалити", "хватати" у сусідній зі Стеблевим Шендерівці подибуємо варіанти "фіст", "форост", "фалити", "фатати" (АУМ 1: к. 97). Подібні варіанти функціонують також на західному порубіжжі середньонаддніпрянського говору з розширенням ареалу на захід від річки Синюха. В межах Середньої Наддніпрянщини, окрім Корсунщини, варіанти "фіст", "форост" зустрічаємо також у населених пунктах Смілянського (Правобережжя) й Золотоніського районів (Лівобережжя). Дані АУМ вказують на вживання на Корсунщині лексеми "фунт" на протигагу характерного для більшості інших говірок Середньої Наддніпрянщини варіантів "хвунт" і "хунт" (АУМ 1: к. 98).

[ж] у дієслівних формах 1 ос. теп. ч. У ранніх рукописах І. Нечуя-Левицького фіксуємо на місці *dj приголосний [ж]: "Піду **поражусь** з своєю старою..." (Причепка 1868: арк. 18); "Тоді я **посажу** тебе в убраній світлиці, одягну тебе в шовк и оксамит..." (Причепка 1868: арк. 33); "Хожу по тих покоям, як по двору" (Причепка 1868: арк. 41).

Репрезентантами *dj у говірках Середньої Наддніпрянщини можуть виступати [ж], [дж], [д']. Зокрема, варіанти заміщення давнього *d звуками [дж], [ж] спостерігаємо переважно у північній частині середньонаддніпрянського мовного масиву та у лівобережних говірках. На Правобережжі ареал сягає з півночі населених пунктів долини річок Гнилий Тікич та Рось (з окремими вкрапленнями у середній Черкащині) і охоплює територію сучасної Корсунщини. Водночас у Стебліві і сусідніх Селищі й Миропіллі паралельно фіксується вживання форм із заміщенням *d перед *j м'яким приголосним [д'] ("ходю", "садю", "будю" тощо). Ця форма (з наголосом на останньому складі) характерна переважно для носіїв середньонаддніпрянських говірок центральної й південної Черкащини (територія межиріччя Дніпра та Гнилого Тікича). Дієслівні форми

1 ос. теп. ч. з наголосом на першому складі та приголосним [д'] на місці *d, *d' подибуємо у західних ареалах Середньої Наддніпрянщини, на порубіжжі із подільськими говірками [Мартинова 2003: к. 27].

Приголосний [т'] у лексемі "тісно". Подибуємо у творах письменника літеру т на позначення звука [т'] у лексемі "тісно". Зокрема, у рукописі "Причепи" читаємо: "В невеликих хатах було **тісно** й душно..." (Причепи 1868: арк. 26). Зауважимо, що діалектна система української мови характеризується випадками нейтралізації фонемної опозиції [т'] : [к'] через заміщення похідного з давнього *t передньоязикового [т'] задньоязиковим звуком [к'] перед голосним [і]. Так, укладачі АУМ фіксують випадки нейтралізації опозиції [т'] : [к'] у покутсько-буковинських, наддністрянських, гуцульських, бойківських, лемківських, закарпатських, південноволинських та подільських говірках (АУМ 2: к. 88, 89). Карти АУМ засвідчують також заміну [т'] на [к'] у лівобережних середньонаддніпряньських говірках та у компактних ареалах правобережних (АУМ 1: к. 104). У слобожанських і східностепових говірках переважають словформи з [к'] на місці [т'] у лексемах "тісто" й "тісно". Поширення нейтралізації опозиції [т'] : [к'] фіксується у частині північних середньонаддніпряньських, слобожанських і степових говірок. На випадки переходу [т'] у [к'] у говірках Середньої Наддніпрянщини вказують і науковці: В. Брахнов [Брахнов 1954: 76], І. Варченко [Варченко 1963: 170-171], Г. Мартинова [Мартинова 2003: 207], яка, укладуючи дослідження попередників, детально картографує дані про поширення цього явища. Для говірок Корсунщини властиві випадки як збереження опозиції [т'] : [к'] (приміром, у Стеблеві та сусідніх Кіровому й Заріччі), так і її руйнування (Моринці, Виграїв). В окремих населених пунктах зустрічається паралельне вживання лексикалізованих форм [т']істо : [к']істо, [т']існий : [к']існий (Селище, Драбівка, Миропілля).

[ч] на місці давнього *t у позиції перед *j. Простежуємо у рукописах І. Нечуя-Левицького й уживання літери ч на позначення звуків [ч], [ч'], що розвинулись на місці давнього *t у позиції перед *j ("...а то це як **схочу**, то й не оддам!" (Пр1, арк. 20)). Г. Мартинова виокремлює два типи реалізації давнього *t перед *j у середньонаддніпряньських говірках [Мартинова 2003: 207]. Перший тип представлений варіантами [ч], [ч'] і зустрічається у північній частині середньонаддніпряньського діалекту. Другий тип характеризується функціонуванням у дієслівних формах 1 ос. одн. теп. ч. варіанту з [т'] ("летю", "котю", "латю"). Поширений він у говірках центрального й південного ареалів середньонаддніпряньського діалекту, зокрема, й у стеблівській говірці [Мартинова 2003: к. 27].

Випадки оглушення дзвінкого [з] у позиції перед глухим приголосним. Характерною ознакою середньонаддніпряньського говору виступає реалізація давнього *s у позиції перед глухими приголосними звуками [с] і [з] [Мар1, 208]. Простежуємо це, хоча й не послідовно, і у мовотворчості І. Нечуя-Левицького: "О. Федор, наче архистратиг з небес, вилинув прожогом з **темної хати**..." (Причепи 1868: арк. 10); "Потривай, **роскажу** я твоїй Марії Ивановні" (Причепи 1868: арк. 12); "Вже матушка наготували снідання, **порозсилала** людей на роботу..." (Причепи 1868: арк. 13); "Як не **скажеш**, то й твоїй **нескажу**" (Причепи 1868: арк. 12); "...его думки впились **роскішю**, що була розлита навкруги..." (Причепи 1868: арк. 43); "...тішисть хлопець свою думку... чудними... картинками **зпочатку**..." (Причепи 1868: арк. 53).

Випадки руйнування опозиції [л] : [л']. Однією з диференційних ознак середньонаддніпряньського діалекту є руйнування опозиції [л] : [л']. Зокрема, репрезентантом давнього *l можуть виступати твердий сонорний [л], його м'який варіант та препалатальний [л'] з різною мірою пом'якшення альвеолярної [л]. У ранніх рукописах І. Нечуя-Левицького читаємо: "О. Мойсей сидів неповорушно, **похиливши голову**..." (Причепи 1868: арк. 13); "Тоді піду я на **поле** до роботи..." (Причепи 1868: арк. 17); "Поглядав він **ласковими очима** на **молоду**..." (Причепи 1868: арк. 19); "И не люблю я навіть **людей гордих**..." (Причепи 1868: арк. 46); "**Лемішка** звався в місті багачем" (Причепи 1868: арк. 52). Водночас подибуємо у рукописах випадки порушення опозиції [л] : [л'] за рахунок втрати диференційної ознаки "твердість": "...заправляна на **горільці**", змолів нісенітницю о. Мойсей..." (Причепи 1868: арк. 12). "Гуска Йвановна **снилась**, та ще й на **горільці**..." (Причепи 1868: арк. 13); "Бабуся принесла в руках **килім**... Мати не вдержала сліз, як молоді стали на **килім**..." (Причепи 1868: арк. 20); "...в великих покоях будуть **горіть** по стінах свічки та **лямпи**..." (Причепи 1868: арк. 34); "...промовила весела матушка **блізька** родичка ёго..." (Причепи 1868: арк. 28).

Простежити вплив на формування ідіолекту І. Нечуя-Левицького наслідків руйнування опозиції [л] : [л'] за рахунок заміщення диференційної ознаки "твердість" альвеолярним [л] правописна система, яку використовував письменник, не дозволяє. Однак, припускаємо, письменник був знайомий з функціонуванням альвеолярного [л]. У цьому переконують як записи мовлення жителів Стеблева, так і дослідження мовознавців, які визначають трансформацію опозиції [л] : [л'] в [л] : [л'] як одну з характерних особливостей говірок Середньої Наддніпрянщини: С. Бевзенко [Бевзенко 1980: 78], П. Бузук [Бузук 1929: 171], О. Дорошкевич [Дорошкевич 1915: 111], А. Залеський [Залеський 1977: 89-90], Г. Мартинова [Мартинова 2003: 164-180]. Дослідники у межах середньонаддніпряньської діалектної спільноти виділяють три типи реалізації опозиції [л] : [л']. Найбільшу територію займають говірки типу А, де яскраво виражається функціонування опозиції [лК] : [л']. Тип Б репрезентують говірки з частковим руйнуванням опозиції [л] : [л'] за рахунок диференційної ознаки "твердість". Географічно говірки типу Б займають західну зону середньонаддніпряньського говору з окремими вкрапленнями у мовленні носіїв говірок центральної та південної зони. Третій тип (тип В) представлений говірками, у яких опозиція [л] : [л'] зберігається. Найпоширеніший цей тип у населених пунктах на захід від річки Гнилий Тікич [Мартинова 2003: к. 25].

Вплив на мовотворчість І. Нечуя-Левицького функціонування альвеолярного [л'] засвідчують і випадки порушення опозиції [л] : [л'] за рахунок занепаду диференційної ознаки "м'якість", що зустрічаються у рукописі "Причепи". Зокрема, спостерігаємо ствердіння [л] у позиції перед шиплячим [ш]. Готуючи текст повісті до друку, П. Куліш вказує І. Нечую-Левицькому на написання слова "білший", правлячи його на "більший". У рукописному варіанті повісті читаємо: "...а Ясь ще з **білшою** неохотою одвітував ему..." (Причепи 1868: арк. 48); "Одначе протисся, не крамарством, а **білше** промислами" (Причепи 1868: арк. 52); "Може з его якісь **білші** людей вийдуть, ніж ми, стара, з тобою" (Причепи 1868: арк. 52). А. Могила, досліджуючи західночеркаські говірки, виявляє напівпалатальний сонорний [л'] на місці як твердого, так і м'якого [л] у позиції перед приголосними та у кінці слова [Могила 1958: 174-175]. Г. Мартинова у говірках Середньої Наддніпрянщини фіксує випадки руйнування опозиції [л] : [л'] з втратою м'якого складника у позиції перед [н], [ц] та [ш]. Дослідниця зауважує, що це явище характеризує більшість середньонаддніпрянських говірок, хоча й виявляється непослідовно. Зауважує вона й на випадках реалізації м'якої фонемі [л'] не лише твердим [л], а й альвеолярним [л], підтверджуючи це прикладами, зафіксованими у різних ареалах діалекту, зокрема, на Корсунщині [Мартинова 2003: 179].

Випадки порушення опозиції [р] : [р']. Важливою структурною ознакою середньонаддніпрянського говору є опозиція [р] : [р']. Як свідчать матеріали досліджень середньонаддніпрянських та суміжних з ними говірок, опозиція [р] : [р'] реалізується в них по-різному (П. Бузук [Бузук 1929: 176], І. Варченко [Варченко 1963: 206-207], В. Ващенко [Ващенко 1957: 69-70], О. Дорошкевич [Дорошкевич 1915: 110], П. Лисенко [Лисенко 1962: 50], Г. Мартинова [Мартинова 2003: 182]).

Г. Мартинова виокремлює у середньонаддніпрянському діалекті чотири групи говірок щодо реалізації в них опозиції [р] : [р'] [Мартинова 2003: 182].

Для говірок типу А характерне послідовне використання твердого та м'якого звуків [р], [р']. Звук [р] вживається мовцями в позиції перед голосними [и], [е], [у], [о], [а] та перед приголосними різних класів, а звук [р'] функціонує перед голосними [і], [у], [о], [а], рідше [е] та переважно передньоязиковими приголосними. Говірки типу А займають компактний ареал у центрі Середньої Наддніпрянщині, окреслюючись на Правобережжі ізолінією Канів - південніше Миронівки - Михайлівка - Бранне Поле Богуславського району - Лисянка - по річці Гнилий Тікич до Майданівки Звенигородського району - Княжа Звенигородського району - Мокра Калигірка Катеринопільського району - Копанки Маловисківського району. На Лівобережжі Середньої Наддніпрянщини контури ареалу сягають східних й південних районів Полтавщини [Мартинова 2003: к. 26].

Тип А охоплює і батьківщину І. Нечуя-Левицького — Стеблів та сусідні населені пункти, що й відобразилося в ідіолекті митця слова. У рукописах письменника читаємо: "Коли це з **другої** хати одчинились **двери**" (Причепи 1868: арк. 20); "Той **вечір** здався їм ще простішим й біднішим..." (Чорні хмари 1871: арк. 65); "**Катерина** побачила в **дзеркалі** **кругле** ще й **трохи** **ростягнуте** **вишир** **лице**..." (Чорні хмари 1871: арк. 67); "Иза гори виглядала **церква**..." (Причепи 1868: арк. 31); "...бачив **широкі** **ставки** між **горами**, **оброслі** **очеретами** і **вербами**" (Чорні хмари 1871: арк. 65); "Які на них **грубі** **квітки**, які **рябі** **сукні**" (Чорні хмари 1871: арк. 65).

Водночас у межах ареалу виокремлюються випадки диспалаталізації [р'], ствердіння [р'] у позиції перед рефlekсами *к, пом'якшеної вимови кінцевого [р] та нейтралізації опозиції [р] : [р'] через [р'] : [р'], що простежуємо й у творчості І. Нечуя-Левицького: "...одказувала **Марья** **Василівна**, **перекручуючись** в **метелиці**" (Причепи 1868: арк. 28); "З'явилось їй навіть велике **дзеркало** в **золотих** **рямах**..." (Причепи 1868: арк. 29); "...може заблудив де в лісі, а там **всякого** **звіря**..." (Причепи 1868: арк. 31).

Спорадичне пом'якшення шиплячого [ч]. Формування ідіолекту І. Нечуя-Левицького відбувалося в оточенні діалектного явища пом'якшення шиплячих приголосних у позиції перед голосними. Вплив цього явища засвідчують спорадичні випадки пом'якшення [ч] у позиції перед [а] у дієслівних формах. Зокрема, у рукописі "Причепи" зустрічаємо: "Мої **кури** ще **зроду** не **гуляли** на **весіллі**! **Нехай** же **побачать**!" (Причепи 1868: арк. 27).

У мовленні жителів старшого покоління носіїв середньонаддніпрянських говірок фіксується наявність опозиції твердість : м'якість шиплячих приголосних. Найяскравіше пом'якшена вимова характерна приголосним [ч] та [ж] у позиції перед флективним звуком [а] у дієслівних формах ("волючать", "виражяли", "держать") та [ч] у іменниках ("дівчя", "дівчята", "дочька", "плечями"). Звук [ш] переважно зберігає тверду вимову.

Уже в перших дослідженнях середньонаддніпрянського діалекту було звернено увагу на збереження м'якості шиплячих у багатьох говірках. Так, К. Михальчук виділяв м'якість шиплячих серед найбільш специфічних їх властивостей [Михальчук 1872: 482]. П. Лисенко зауважує спорадичне функціонування м'яких [ж], [ч], [ш] перед голосними [а], [е], [и], [о] у говірках Шполянщини й Корсунщини [Лисенко 1962: 52]. Різну вимову шиплячих (тверду, напівм'яку й м'яку) фіксував А. Могила у західночеркаських говірках, вказуючи на напівм'яку вимову приголосних [ж], [ч], [ш] у мовленні жителів сіл Звенигородського, Корсунь-Шевченківського, Городищенського районів [Могила 1958: 176]. Г. Мартинова, класифікуючи говірки Середньої Наддніпрянщини, відносить стеблівську говірку, як і весь мовний ареал Корсунщини, до типу А — зі збереженням опозиції [ч] : [ч'], [ж] : [ж'], [ш] : [ш']. Дослідниця зауважує, що пом'якшення шиплячих відбувається переважно у позиції перед звуком [а] в іменниках та дієсловах. Найчастіше пом'якшується приголосний [ч], варіантами якого також можуть бути вияви з різним ступенем палатальності. Розширення дистрибуції фонем

[ж], [ш] відбувається рідше [Мартинова 2003: 152-154]. На Правобережжі говірки типу А займають чималий обшир від Дніпра на захід до річки Гнилий Тікич і вздовж Тясмина на півдні, розширюючи ареал на суміжжя з північними говірками [Мартинова 2003: к. 23].

Подибуємо у рукописі "Причепи" і вживання задньоязикового [ɣ]. Репрезентантом цього звука виступає початковий приголосний у словах "гедзь", "ганок", "горсет". Письменник у рукописному варіанті повісті виокремлює специфічну вимову похідного давнього *g у цій лексемі крапкою над літерою г: "*Буду ще гедзів ловити або-що*" (Причепи 1868: арк. 8); "...ї повний стан... не змучений давлячими горсетами" (Причепи 1868: арк. 25); "*Птичий та поросячий крик у ганку так втисся йому в очі в вуха...*" (Причепи 1868: арк. 48); "*Ясь під обороною коромисел вийшов з ганку и сив на санки*" (Причепи 1868: арк. 51). Натомість у інших лексемах, де узаконилось вживання звука [ɣ] (приміром, "грунт"), подібного діакритичного знака у рукописах письменника не зустрічаємо, що свідчить про обмежене використання звука [ɣ] у його мовленні.

Як зазначає Ю. Шевельов, спірантизація давнього *g припадає на XI-XV століття і зумовлена морфологічним принципом. Натомість заміна г в ɦ в більшості діалектів української мови сталася у XVI столітті [Шевельов 2002: 444-454]. На заступлення [ɣ] звуком [ɣ] в українських говірках вказує С. Бевзенко. За його спостереженнями, сфера вживання задньоязикового [ɣ] обмежується переважно словами-запозиченнями та звуконаслідуваннями. Проте і у них, зокрема у південно-східних діалектах, фіксується виразна тенденція до усунення з мовлення [ɣ]. Подібне явище характерне і для Полісся. Натомість південно-західні говірки відзначаються більшою частотою вживання цього звука, переважно у словах, запозичених з польської, німецької, інших мов [Бевзенко 1980: 81-82]. На мінімальне вживання задньоязикового [ɣ] у середньонаддніпрянських говірках вказує і Г. Мартинова [Мартинова 2003: 212].

Отже, опрацьований матеріал дає змогу виокремити риси, що засвідчують вплив на формування системи консонантизму ідіолекту І. Нечуя-Левицького рідних йому середньонаддніпрянських говірок і, зокрема, стеблівської. Серед них: відсутність епентичного [л] у позиції після губного перед *ʲ; збереження протиставлення фонем |в| : |м|; звукосполука [мй] перед рефлексами давнього *к; [хв], [п] на місці приголосного [ф]; [ж] у дієслівних формах 1 ос. теп. ч.; [ч] на місці давнього *т у позиції перед *ј; випадки оглушення дзвінкого [з] у позиції перед глухим приголосним; випадки руйнування опозицій |л| : |л'| та |р| : |р'|, спорадичне пом'якшення шиплячого [ч]; обмежене вживання задньоязикового [ɣ]. Наявні приклади віддзеркалення на сторінках повістей "Чорні хмари" і "Причепи" середньонаддніпрянського впливу на формування мовної особистості митця слова вказують на засвоєння письменником на генетичному рівні властивих носіям стеблівської та сусідніх говірок мовленнєвих рис з відкиданням вузькодіалектних характеристик. Результати дослідження створюють простір для подальшого вивчення особливостей мовної особистості І. Нечуя-Левицького.

Література

- Бевзенко 1980: Бевзенко, С. П. Українська діалектологія [Текст] / С.П. Бевзенко. – К.: Вища школа, 1980. – 246 с. – Бібліогр.: с. 242-244. – (Навч. посібник для студентів філолог. факультетів університетів і педагогічних інститутів)
- Брахнов 1954: Брахнов, В. М. Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині [Текст] / В.М. Брахнов // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови: збірник статей / Л.А. Булаховський (гол. ред.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – С. 68-78.
- Бузук 1929: Бузук, П. Діалектологічний нарис Полтавщини [Текст] / П. Бузук // Український діалектологічний збірник. Кн. 2 / О.Н. Синявський, А.Ю. Кримський (ред.). – К.: УАН, 1929. – С. 159-197.
- Варченко 1963: Марченко, І. О. Лубенські говірки і діалектологічна суміжність (фонетичні риси протягом трьох століть) [Текст] / І.О. Марченко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 250 с. – Бібліогр.: с. 248-250, карта. – (Монографія).
- Ващенко 1957: Ващенко, В. С. Полтавські говори [Текст] / В.С. Ващенко. – Харків: Вид-во ХДУ, 1957. – 538 с. – (Монографія).
- Дорошкевич 1915: Дорошевич, О. Сторінка для характеристики говірки с. Хоцьок Переяславського повіту на Полтавщині [Текст] / О. Дорошкевич // Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука. – К.: Вид-во укр. наук. тов-ра, 1915. – С. 101-122.
- Залеський 1977: Залеський, А. М. Діалектна основа фонологічної системи сучасної української літературної мови [Текст] / А.М. Залеський // Українська літературна мова у її взаємодії з територіальними діалектами: збірник / М.А. Жовтобрюх (відп. ред.). – К.: Наукова думка, 1977. – С. 50-96.
- Їжакевич 1958: Їжакевич, Г. П. Мова творів І. Нечуя-Левицького [Текст] / Г.П. Їжакевич. // Курс історії української літературної мови. Т. 1 (дожовтневий період) / І.К. Білодід (ред.). – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1958. – С. 435-454.
- Лисенко 1962: Лисенко, П. С. Фонетичні особливості деяких говірок правобережної середньої Черкащини [Текст] / П.С. Лисенко // Діалектологічний бюлетень. – Вип. 9. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 45-54.
- Мартинова 2003: Мартинова, Г. І. Середньонаддніпрянський діалект. Фонологія і фонетика [Текст] / Г.І. Мартинова. – Черкаси, 2003. – 367 с. – Бібліогр.: с. 336-361, карти. – (Монографія).

Матвіяс 2007: Матвія, І. Відображення середньонадніпряньського говору в мові творів Івана Нечуя-Левицького [Текст] / І. Матвіяс // Українська мова. – 2007. – №4. – С. 33-44.

Михальчук 1872: Михальчук, К. П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины [Текст] / К.П. Михальчук // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край. – Т. 7. – СПб., 1872. – С. 453-512.

Могила 1958: Могила, А. П. Деякі фонетичні особливості (консонантизм) говірок Західної Черкащини [Текст] / А.П. Могила // Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. – Т. 17. – Вип. 2. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1958. – С. 165-182.

Шевельов 2002: Тевельов, Ю. Історична фонологія української мови [Текст] / С. Вакуленко, А. Даниленко (переклад з англ.), Л. Ушкалов (відп. ред.) / Ю. Тевельов. – Харків: Акта, 2002. – 1054 с. – Бібліогр.: с. 1001-1006, карти.

Джерела

Причепка 1868: Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Фонд 11/22: Нечуй-Левицький І. С. Причепка. Повість. – 1868. – Автограф. – 99 аркушів.

Чорні хмари 1871: Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Фонд 11/4: Нечуй-Левицький І. С. Чорні хмари. 2 частина (чорнова редакція). – 24.V.1871. – Автограф. – 41 аркуш.

АУМ 1: Атлас української мови. – В 3-х т. – Т. 1. Полісся. Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. – К.: Наукова думка, 1984.

АУМ 2: Атлас української мови. – В 3-х т. – Т. 2. Волинь. Наддністрянщина і суміжні землі. – К.: Наукова думка, 1988.

На основании описательного и сравнительного методов, анализа лингвистической информации и лингвогеографических данных в статье представлены особенности отображения системы консонантизма носителей средненадднепровских говоров в языке рукописях ранних повестей Ивана Нечуй-Левицкого "Черные тучи" и "Причепка".

Ключевые слова: фонема, звук, гласный звук, система консонантизма, диалект, идиолект.

On the basis of descriptive and comparative methods, the analysis of lingual information and linguo-geographic data the peculiarities of the reflection of consonantal system of middle-dnieper patois speakers in the language of the early manuscripts of Ivan Nechui-Levytski "Chorni Kchmary" ("The Black Clouds") and "Prytchepa" are investigated.

Keywords: phoneme, sound, consonant, the consonantal system, dialect, idiolect.

Надійшла до редакції 15 січня 2010 року.

Олександр Рудківський

ББК 81.432.4–1

УДК 811.112.2'344

ПОЗИЦІЙНО-КОМБІНАТОРНЕ ВАРІОВАННЯ НІМЕЦЬКИХ ПРИГОЛОСНИХ У СИЛЬНІЙ ТА СЛАБКІЙ ПОЗИЦІЯХ

Стаття присвячена проблемі варіювання німецьких приголосних фонем у слабкій та сильній позиціях. Описано умови, за яких диференційні ознаки приголосних виражаються повністю і відбуваються модифікаційні процеси під впливом мовних чинників.

Ключові слова: диференційна ознака, напружений приголосний, комбінаторно-позиційний алофон, аспірація, вокалізація, елізія.

Варіювання комбінаторно-позиційних алофонів німецьких приголосних фонем у сильній та слабкій позиціях становить наукову **проблему**, яку ще не повністю вирішили вітчизняні та зарубіжні науковці. **Актуальність** обраної теми зумовлена необхідністю визначити мовні умови варіативності алофонів приголосних фонем у сильній та слабкій позиціях у спонтанному мовленні (СМ).

Метою дослідження є встановлення чинників, за яких приголосні фонемі можуть повністю реалізовувати диференційні ознаки у спонтанному мовленні.

Різноманітні модифікації фонем з'являються в результаті того, що фонема в процесі породження мовлення потрапляє в неоднакові фонетичні умови, у відповідності з якими виникають позиційні й комбінаторні алофони фонем [Бондарко 1981; Гордина 1997].

Кожен артикуляційний корелят певної фонемі у мовленні визначається та існує як сегментно організоване ціле. Для встановлення різноманітних позиційно-комбінаторних змін у мовленні є необхідним пізнання фонетичної природи кожного корелята [Петлюченко 1999: 30].

© Рудківський О. П., 2010